

AXINA QARŞI BİR ÖMÜR - SEYİD ƏZİM OLMAQ

On səkkiz il müəllim kimi çalışmaq, düşüncələrə ziya vermək, dərsliklər, oxu kitabları hazırlamaq, şeir və hekayələr yazıb ədəbiyyat yolu ilə uşaqları tərbiyələndirmək! Yolumdan dönmədən, bütün ağır və məhrumiyyətlərə dözərək yaşamaq! Bütün bunların müqabilində qazancı nə idi bəs? Vaxtilə Gəncədə, Nizami Gəncəvinin türbəsi önündə bu məşhur rübaini söyləyən Seyid Əzim görəsən, öz taleyindən necə, - nigaran idimi?

*Ey şeyx Nizami, ey
nizami dağılan,
Ey Gəncədə izzü -
ehtişamı dağılan.
Olmayıbdır cahanda bir
səninlə məntək,
Beyti, evi, məktəbi,
kəlamı dağılan.*

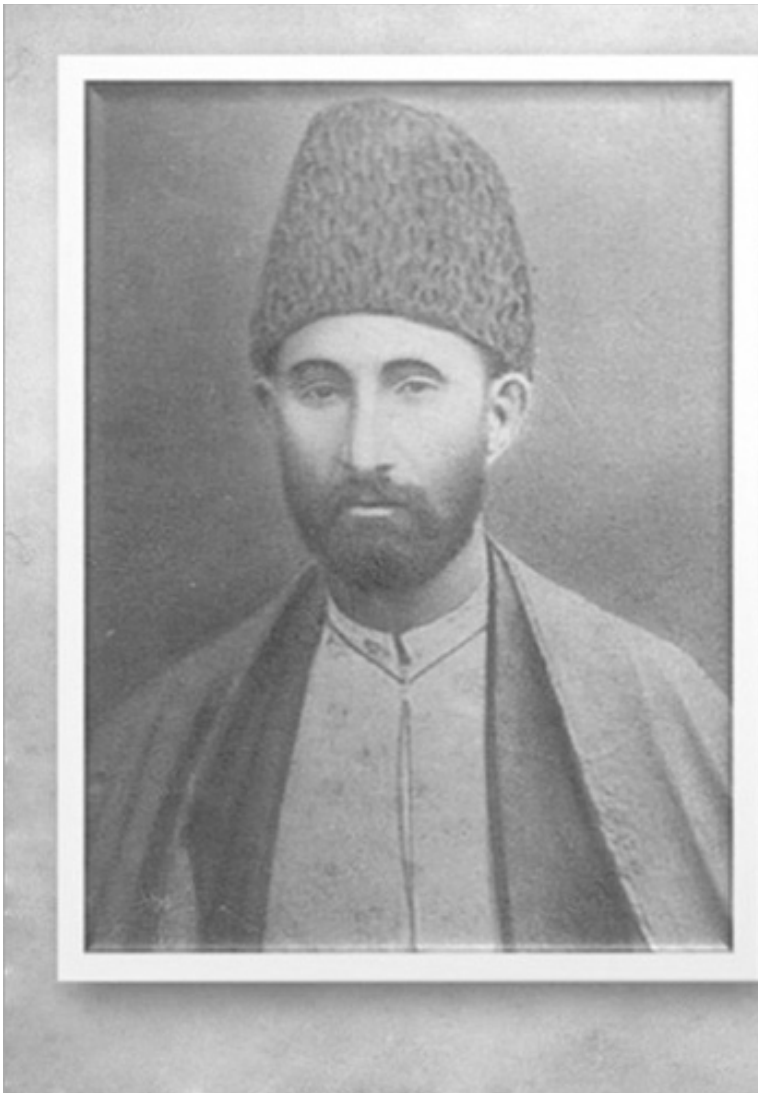
Seyid Əzim 1888-ci il mayın 20-də vəfat edib. Vəsiyyətinə əsasən doğma Şamaxıdakı “Şah Xəndan” qəbiristanlığında dəfn olunub. Ədəbiyyatşünas alim Şahbaz Musayev (Şamıoğlu) 2018-ci ildə yazdığı “Mirzə Fətəli Axundzadə: mühiti, müasirləri ilə əlaqələri və yeni tipli ədəbiyyat yaradıcılığı” adlı fundamental tədqiqatında önəmli bir fakta diqqət yönəldir: “Abbas Səhhət və Məhəmməd Hədinin müasiri və yaxın dostu Əbülqasım Əminzadə “Abbas Səhhət haqqında xatirələr”ində 1888-ci ildə Şamaxıda Seyid Əzim Şirvaninin cənəzasının arxasınca cəmisı 15-20 nəfərin getdiyini dostları ilə böyük təəssüflə izlədiklərini yazır, sonra diqqəti dostlar arasında olan bir mükəliməyə yönəldir. Onun yazdığına görə, Abbas Səhhət gördüyü mənzərədən pejmürdə olaraq deyib: “Görürsünü, bizim əhlimiz şairinə necə baxır? Belə böyük şairin cənəzasində baqqal cənəzasində olan kişi qədər kişi yoxdur”...

Seyid Əzim Şirvani ədəbiyyatımızda Mirzə Fətəli Axundovdan sonra maarifçi dalğasını gətirən, gölşidən, böyük epoxa yaratmağı bacarmış qüdrətli şəxsiyyətdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində formalaşan yeni ədəbiyyat diskursunun ən dəyərli faktıdır. Onun acınacaqlı uşaqlıq illərinin, aldığı təhsilin, yiyələndiyi elmi biliklərin sonrakı yolunun magistral istiqamətlərinin müəyyənləşməsində mühüm rolu olub. Atasını yeddi yaşında itirən Seyid Əzim Şirvani anası Səkinə xanım ilə bəzən bir yerdə təlim-tərbiyə alan, ərəb və fars dillərini öyrənən Seyid Əzim Şamaxıya qayıtdıqdan sonra otuz ruhani təhsil verən mədrəsədə oxuyur. Sonra yolunu müxtəlif şəhərlərin dini mədrəsələrindən salır. 1856-cı ildə əli ruhani təhsili almaq həvəsi ilə İraqa, Nəcəf və Bağdada, sonra Suriyanın Şam şəhərinə, daha sonra isə 1857-ci ildə yenidən Məkkə, Mədinə, Misir və Suriyaya səyahət edən Seyid Əzim vətənə dünyəvi elmlərin əşinası, ruhani olmaq fikrindən əl çəkib məktəbdarlıq yolunu seçən münəvvər kimi qayıdır. Ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çıxışır, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edir. Eyni zamanda öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutur. Mövhumat və cəhalətin tüğyan ələdiyi bir dövəmdə maarifçi ədəbiyyat yolu tutmaq o qədər də asan iş deyildi. Dini dairələr Seyid Əzimi kafir adlandırıb, din düşməni kimi qələmə verirlər.

Seyid Əzim axına qarşı gedənlərdən idi. Onun ədəbiyyata gəldiyi dövr yeni maarifçi səciyyəsi ilə seçilirdi. M.F.Axundov dramaturgiyası meydana idi, “Əkinçi” qəzeti ərəsə gəlmişdi, Şərq və Qərb mədəniyyətləri bir-birinə daha çox yaxınlaşırdı, Mərkəzi Asiyani - Məvənnəhrədən Qafqazlara, Osmanlıdan Hindistanacan nəhəng ərazini yeniləşmənin dalğası bürüyürdü. Bu gedişatda yekün ağır istedadlı, fədakar, millətsəvər maarifçilərin boyununa düşürdü ki, Seyid Əzim də onlardan biri idi”.

Seyid Əzim vəqif olduğu elmi

biliklərə, mütaliə və yazı bacarığına və ən əsası, mübariz ruhuna güvənib qaranlıq beynlərə nur olacağını bilirdi. Hələ yeni tədris üsullu mə-

təb açmazdan əvvəl Şamaxı mühitində tədrisin köhnə qayda-qanunlarla, mollaxana üsulu ilə keçirilməsini tənqid edərək yazırdı:

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda elmü ədəb.
Məktəbin fərqi altı köhnə həsir,
Nəcətfəli-müflis onda əsir.*

Seyid Əzim maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə Şamaxıda yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Köhnə mollaxanalardan və məhəllə məktəblərindən fərqli olaraq XIX əsrin sonlarından yaranmağa başlayan üsuli-cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçilir, tədris planına ümumtəhsil xarakterli fənlər, dünyəvi biliklər daxil edilir. Mirzə Ələkbər Sabir, Sultan Məcid Qənizadə kimi məşhur ədiblərimiz ilk təhsillərini o dövrün din xadimlərinin həqarətlə “kafir məktəbi” adlandırdıqları Seyid Əzimin həmin üsuli-cədid məktəbində almışlar.

Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün tərbiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdır. O, 1878-ci ildə həmin mətnləri bir yerə yığaraq, Nəcəf və Bağdada, sonra Suriyanın Şam şəhərinə, daha sonra isə 1857-ci ildə yenidən Məkkə, Mədinə, Misir və Suriyaya səyahət edən Seyid Əzim vətənə dünyəvi elmlərin əşinası, ruhani olmaq fikrindən əl çəkib məktəbdarlıq yolunu seçən münəvvər kimi qayıdır. Ruhanilikdən əl çəkərək dünyəvi elmləri öyrənməyə çıxışır, Şamaxı məhəllə məktəbində müəllimlik edir. Eyni zamanda öz satirik şeirlərində dini ehkamları kəskin tənqid atəşinə tutur. Mövhumat və cəhalətin tüğyan ələdiyi bir dövəmdə maarifçi ədəbiyyat yolu tutmaq o qədər də asan iş deyildi. Dini dairələr Seyid Əzimi kafir adlandırıb, din düşməni kimi qələmə verirlər.

Seyid Əzim Şirvaninin bədii irsi biri Azərbaycanca, digəri isə farsca iki böyük külliyyatdan ibarətdir. Bu ədəbi nümunələri müşahidə edərkən iki Seyid Əzim görürük. Məhəbbət və dini motivli qəzəllər yazan, Sədi, Hafiz və Füzuli şeirlərinə nəzirə meydana qoyan, həyat sevgisi ilə, nikbin ovaqlı Seyid Əzim! Lirik qəzəllərində şair Füzuli ənənələrinin davamçısıdır. Ərəb-fars izafələri ilə qovuşmuş şəkildə yazılmış bu şeir nümunələri - qəzəl, rübai, qəsidə, mərsiyələri, eləcə də hekayə, təmsil, nəsihətnamə janrlarında əsərləri klassik ədəbiyyatımızın qiymətli incilərindən sayılır.

*Gecə gördüm səni,
ey əfti dövrən, yuxuda,
Ki, elərdin mənə yüz
lütfi-şirvan yuxuda.*

O biri Seyid Əzim isə fərqlidir. Yaradıcılığının ikinci mərhələsində daha çox maarifçi və təhəllüsatirlik şeirlərlə seçilən Seyid Əzim bu qatda da orijinaldır. Ədəbiyyata daha çox hansı obrazı ilə adlayır,- deyə sual etsək, professor Cavanşir Yusiflinin yazdığı fikrə istinad edə bilərik: “Bu iki aləm - könlüldən gələn səslərlə zamanənin dərdlərinin tədqiqi heç bir məqamda kəşşimər, sanki qəzəlləri özü üçün, satirik şeir

(Şairin 190 illiyinə)

SEYİD ƏZİM ŞİRVANI

~ 190 ~

Aləmləri təsxir qılan möhtəşəməm mən... S.Ə.Şirvani

və məktubları isə son dərəcə lazım olan bir nəsnə kimi ictimaiyyət üçün yazırdı. Yeni Axundzadənin irəli sürdüyü “sosial ədəbiyyat” prinsipi onun şəxsində tam olaraq doğrulurdu”.

Onun yaradıcılığında başlanan yeni dövrün səbəbləri 1875-ci ildə işıq üzü görən “Əkinçi” qəzeti olur. Azərbaycanın ilk mətbuat orqanında Seyid Əzimin yeni şeirləri çap olunur, bu şeirlərdə şair müəllim və maarifçi ideoloqdur. “Əkinçi” haqqında yazdığı şeirdə Seyid Əzim həm qəzeti sərvət olaraq dəyərləndirir, həm də onu qorumaq üçün çağdaşlarını birliyə səsləyir: *Bəs “Əkinçi” calahımızdır bizim, Nəsehi xoşmağalıımızdır bizim. Səy edək, ey guruhı-niksifat, Etməsin ta bizim “Əkinçi” vəfat.*

Şairin əsərləri içərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələr vardır ki, bunların da müəyyən bir hissəsi öz ideyaları etibarilə onun maarifçi şeirləri ilə birləşir. Doğruluq, mərdlik, dostluq, yoldaşlıqda metanət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarla yaxşı rəftar və s. gözəl və nəcib si-fətlərin tərbiyələndirilməsi həmin öyüdlərin əsas məzmununu təşkil edir.

Seyid Əzim Şirvaninin ictimai mahiyyət daşıyan satiraları onun ümumi yaradıcılığında müstəsna mövqe tutur. Onu öz dövrünün böyük realist şairi kimi tanıdan “Yerdəkilərin göyə şikayət etmələri”, “Dəli şeytan”, “Məkrli-zənan”, “Bəlx qazisi və xarrat”, “Müctəhidin təhsildən qayıtməsi”, “Elmsiz alim”, “Alim oğul ilə avam ata”, “Qafqaz müsəlmanlarına kitab” və s. satiralarıdır. Şair satirik şeir və təmsillərində ruhaniləri tənqid obyektinə çevirib, geriliyin və cahilliliyin əleyhinə kəskin çağırışlar edir. Şairin Seyid Əzimin dinə münasibəti də iki qütblü idi. Şairin satiralarından bəhs edən F.Köçərli onun həqiqi din xadimlərinə gözəl münasibəti olduğunu vurğulayırdı: “Seyid Əzim nə qədər ki mühill, riyakar, biməl və müfəttin ruhaniləri sevməzdi, bir o qədər də həqiqi üləmalara, hamiyi-din və hədiyyi-millət ruhanilərə təbəyyə və ehtiram göstərməyi özüne borc bilirdi”. “Seyid Əzim Şirvani satira yazırdı, yoxsa həcv” adlı məqaləsində ədəbiyyatşünas Mətanət Vahid şairin satiralarında belə yeni məktəb açmaq arzusunun, alınan təhsildən xalqın gələcəyi namına faydalanmaq zərurətinin yer aldığını yazır: “Seyid Əzim lirik şeirlərində olduğu kimi, satiralarında da yeni məktəblər açmaq arzusunu ifadə edir. Özü də Şərq ölkələrində ruhani təhsil almasına baxmayaraq, zaman keçdikcə, dövr dəyişdikcə arzu edir

ki, millətin övladları daha faydalı elmlərə yiyələnsin, həyatı boyu onlara lazım olacaq biliklərə sahib olsun.

Şair alim olmaq iddiası ilə Şərq ölkələrində guya təhsil alan, lakin vətənə döndükdən sonra günlərini avarılıqla keçirən, tüfeyli həyat sürən, başqa sözlə, aldığı təhsilin xalqına bir yardımı dəyməyən cahilləri kəskin tənqid edirdi. Belə “alimlər”ə xas olan xüsusiyyətləri Seyid Əzim “Elmsiz alim”, “Fəqih ilə oğul”, “Tələbənin hadisəsi”, “Müctəhidin təhsildən qayıtməsi”, “Köhnə elmdən şikayət”, “Avam ata ilə alim oğul” kimi şeirlərdə ümumiləşdirib”.

Seyid Əzimin maarifçilik missiyasının qayəsində mühüm ictimai-tarixi zəmin dayanır. Oyanış ruhunu zəmanə artıq özü diqtə etməyə başlamışdır. Məsələn, XIX əsrin ortalarında M.F.Axundov təkəbə şəhər əhalisinin deyil, bütünlüklə ölkə əhalisinin, o cümlədən könd camaatın və qadınların da təhsilə, məktəblərdə oxumağa cəlb edilməsi məsələsini irəli sürürdü. Ədib 1853-cü ilə aid bir məruzəsində məktəblərdə ana dilinin lazımı səviyyədə tədrisi üçün dərs kitablarının yoxluğundan təəssüflə bəhs edirdi. O, bu çatışmazlığı həm müəllimlərin, pedaqoji kadrların qıtlığı, həm də dərs kitablarının hazırlanması üçün müvafiq ədəbi-bədii əsərlərin yoxluğu ilə əlaqələndirirdi. M.F.Axundov yaxın keçmiş nəzər salaraq xatırladırdı ki, əvvəllər məktəb və mədrəsələrimizdə ərəb, fars və əsasən, Osmanlı türkcəsində olan kitablar-dan istifadə edilməklə dərs keçilirdi. Ana dilimizdə olan tək-tük kitablarıdakı əsərlər isə ya tərcümə idi, ya da ərəb və fars tərkibli kölmələrlə həddən artıq ağırlaşdırıldığı üçün şagirdlər təfəvvünən çox çətinliklə qavranırlar, əksər hallarda isə heç başa düşülmürdü. O, rus dövlətinin Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı ərəb, türk və fars təsirləndirən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə gördüyü tədbirləri bizim milli mənafeyimiz baxımından faydalı hesab edərkən yazırdı: “Bu ölkəni abadlaşdırmağa və ondakı əhalinin milliyyətini saxlamağa meyl göstərən xeyirxah hökumətimiz bir çox tədbirlə yanaşı, tatar (Azərbaycan - E.A.) dilində ədəbiyyatı yaradılmasına diqqət verməlidir. Buna görə də birinci dəfə general Yermolov bu ölkənin (Qafqazın - E.A.) hakimi olduğu zaman, tatarlar (azərbaycanlı - E.A.) yaşayan yerlərə göndərdiyi əmrlərdə, əhalinin farsca yazmasını qadağan edərək, öz yazı işlərini ancaq tatarca aparmaları məsləhət görmüşdür. Bundan sonra, hər yerdə, müxtəlif qayda-

larda olsa da, yazı işləri tatarca aparılmağa başladı. Daha sonra hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman həmin məktəblərdə tatar (Azərbay-

can) dilinin öyrənilməsini də lazım bildi. Lakin bu dildə dərs kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı. Mənə məlum olduğuna görə, bu çətinliklər hələ də aradan qaldırılmamış və bu dil indiyə qədər, demək olar ki, ancaq təc-rübi qayda ilə öyrədilir”.

Xalqın savadlandırılmasının əhəmiyyətini başa düşən “Əkinçi” qəzetinin əməkdaşları, o cümlədən Seyid Əzim Şirvani bu işə mane olan sosial-əxlaqi əngəlləri kəskin tənqid edirdilər. Həmin əngəllərdən biri tərqiyyətlik, əhalinin məzhəblərə ayrılması, məhərrəmlik təziyələrinə baş yarmaqla bir çoxların özəlirini din, millət və ümmət fədaisi kimi gözə soxmağa çalışması idi. “Əkinçi” qəzeti bu cür sosial-mənəvi buxovlara qarşı kəskin mübarizəyə başlamışdı. Həsən bəy Zərdəbi, Əhsənül-Qəvaid, Həşim bəy Vəzirov və başqalarının tərqiyyətçiliyə, məhərrəmlik təziyələrinə qarşı mətbu yazıları deyilənlərə oyanı misaldır. Ancaq qaragüruhçular və xalqın məzhəblərə parçalanaraq, kiçik hissələrə bölünüb maarif və tə-rəqqidən geri qalmasına maraqlı olan qüvvələr “Əkinçi” və əkinçilərin bu mövqeyinə kəskin müqavimət göstərirdilər. Belələrdən biri də Qarabağ şairlərindən olan Həsən Qara Hadi idi. O, H.Zərdəbi və Əhsənül-Qəvaidi tərqiyyətçiliyə qarşı çıxışlarına və xalqı dünyəvi təhsil almağa çağırışlarına görə həcv etmişdir. Həsən Qara Hədinin bu mövqeyi və hərəkəti Seyid Əzimi bərk qə-zəbləndirdiyi üçün yazdığı həcvdə Həsən Qara Hədinin “hədiyi-ərbabi-zələlət” adlandırıb onu haqqa, ədalətə çağırırdı:

*İnsallah sabah,
birigün yetişir mahi-əza,
Gey kafən, yar başını,
tök yaşını, bağla qara,
Səni meydana görün
kimsə desin namxuda,
Eyləyibdir yenə ələmdə
qiyamət Hədi!*

Seyid Əzim H.Q.Hadi və onun həmfikirilərini ifadə etdikdən sonra xurafat və cəhalət üzündən xalqımızın “xəcpərəstlər”dən geri qaldığını nəzərə çatdırırdı. Onun azərbaycanlıların, guya, təəssübkeş kimi çıxış etmələrini, başqa dilləri, o cümlədən rus dilini öyrənsələr, kafir ola-caqlarını iddia edərkən əslində çirkin niyyət güddüklərini belə ifadə edirdi:

*İnsallah sabah,
birigün yetişir mahi-əza,
Gey kafən, yar başını,
tök yaşını, bağla qara,
Səni meydana görün
kimsə desin namxuda,
Eyləyibdir yenə ələmdə
qiyamət Hədi!*

Seyid Əzim H.Q.Hadi və onun həmfikirilərini ifadə etdikdən sonra xurafat və cəhalət üzündən xalqımızın “xəcpərəstlər”dən geri qaldığını nəzərə çatdırırdı. Onun azərbaycanlıların, guya, təəssübkeş kimi çıxış etmələrini, başqa dilləri, o cümlədən rus dilini öyrənsələr, kafir ola-caqlarını iddia edərkən əslində çirkin niyyət güddüklərini belə ifadə edirdi:

*Xəcpərəstlər hamısı
açır gözün, düşdü qabaq,
Daldə qaldıq təkülib
cəhl ilə biz, ay sarsaq!
Bəs nə vaxtı bizə qismət
olacaq gözün açmaq?
Əqlə gəl, tanrıya bax,
bədsi bu qəflət, Hədi!*

S.Ə.Şirvani mühafizəkar düşüncəli, xalqın bədbəxtlik və geriliyində öz rahatlığını görən cəhalətpərəstləri axırədək ifşa edir. Onların peyğəmbər və Quran adına uydurduqları yalanları bir-bir üzərlərinə çıxır. Rus dilində oxumağı, bu və ya digər dildə olan elm, bilik xəzinəsinə yiyələnməyi ən böyük nemətlərdən hesab edir. Şairin haqlı qənaətinə görə, bir dil bilənə nisbətən

çox dil bilən daha çox nemətə sahib olmaq imkanı qazanır. Şairin əvvəlki bəndlərində Həsən Qara Hadi kimi adamları din, peyğəmbər, Quran adına yalanlar uydurduqları üçün riyakarlıqda ittiham edirdi, sonrakı bəndlərdə isə bildirir ki, xalqın savadlanması, onun rus və başqa xarici dili öyrənməyinin əleyhinə çıxanların öz övladları ilə həmin dillərdə təhsil alırlar:

*Oxudur cümlə
uşaqlarını xanü bəgüvüz,
Neməti-rus ilə
pərvərdə olub cəməvüz,
Bilməyən rus dilini,
bəlkə, ola tək-təküvüz,
Sizdə var hamıdan
artıq ona rəğbət, Hədi!*

Bu sətirlərdən bir daha aydın olur ki, S.Ə.Şirvani xalqın geniş kütləsinin, gənc nəslin savadlı ol-ması üçün qarşıda duran hər hansı maneələri dəf etməyə çalışmışdır. O, oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazdığı öyüdlərində sanki özünü gənc nəslə tutub onları dünyəvi biliklərə yiyələnməyə çağırırdı. Bu məsələdən danışıarkən ədəbiyyatşünas Zəman Əsgərlı yazır: “S.Ə.Şirvaninin öyüd və nəsihətlərinin bir çoxunda dünyəvi elmin, təhsil və mədəniyyətin gözəlliyi haqqında söhbət açılır. Maarifçi şair insanların mənəvi əsarətdən qurtuluş yolunu təbii elmi biliklərə yiyələnməkdə görür. Onun fikrincə, elm cəhalətin düşmənidir, insanları işığa aparən hamar yoldur. Alimlər dünyanın ən hörmətli adamları, Allahın əziz bəndləridir. Onlara hörmətə yanaşmaq, ehtiram bəsləmək, qayğılarını çəkmək və-cibdir”.

S.Ə.Şirvani elm, maarif, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi istiqamətində az-çox iş görən hər bir kəsin əməyini yüksək qiymətləndirirdi. Onun “Ziya” (Ziyayi-Qafqaziyyə) qəzetinin nəşri və redaktoru, ictimai xadim Hacı Səid Ünsizadəyə həsr etdiyi qəsidələri bu baxımdan diqqətə layiqdir. Şairin “Əsərləri”nin II cildində “Səid Ünsizadəyə” başlığı ilə çap edilən həmin şeirlərdə S.Ünsizadənin Tiflisdə qəzet çıxarması, Şamaxıda və Tiflisdə məktəb, o cümlədən qız və sənət məktəbi açması, Şamaxıya qazi təyin olunan-dən sonra buranın mənəvi-mədəni həyatını canlandırmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər - məktəb və qiraətxana açmaq, sünnilərlə şüərlər arasındakı ixtilafı ləğv edib birliyə nail olmaq, dünyəvi elmləri, o cümlədən ərəb, fars, rus, fironq və başqa dilləri öyrənməyən səmərəsindən danışmaqla yanaşı ana dilini dərin-dən bilmək və s. haqda ətraflı mə-lumat verdikdən sonra, xalqın tə-rəqqisi naminə ona belə dualar edir:

*Həbi, bu Səidin kövkəbi-bəxti
Səid olsun-
Ki, xursədi-fələk tək tərbiyə
eyləyər əkvani...*

*...Yəqindən kim, məkatibbə
mədariflər tapa rövnaq,
O gündən kim, gəlib təqrib
əder bu əmrə ayani.
Mübaşir gər bu əmri-xeyr
üçün Hacı Səid olsa,
Gərəkdir dəvət etsin bizimlə
ayani-zişani.*

S.Ə.Şirvaninin Səid Ünsizadə tərəfindən həyata keçirilən bu tipli islahatları bütün miqyası ilə dərk edib yüksək qiymətləndirməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, “Əkinçi” qəzetinin səhiyyələrinə yeni tipli məktəblərin açılması, onlara aydın dərslik və proqramların hazırlanması məsələsi qədimlərdə S.Ə.Şirvani həmin mütəxəssislərə fəal qoşulanlardan idi:

*... Həni bizdə “Xülasə”nin səməri.
Həni “Cəbrül-müqbil”in xəbəri?
Səhl dillərdə elmi-həyət yox,
Cəmi təfriqi zərü qiyamət yox.
Na təqiyə, budur sözün safı,
Küfrüdr bizdə elmi - cəğrafi .*

S.Ə.Şirvani şeirlərində təbliğ etdiyi maarifçilik ideyalarını, yeni təlim və tədris üsullarını özünün müəllimlik fəaliyyətində geniş tətbiq etmişdir. Şairin tərtib etdiyi dərsliklər məhz, müntəzəqi məzmun və mündəricatına görə elmi ədəbiyyatda təqdir edilmişdir. Zəman Əsgərlı bu məsələlərdən danışarkən yazır: “Şair “Əkinçi”də təbliğ etdiyi maarifçilik ideyalarını sonrakı fəaliyyətində davam etdirir, bədii yaradıcılığında elmin, təhsilin səmərəsi, başqa dilləri öyrənməyən əməliyyotı haqqında tərbiyəvi söhbətlər açırdı. Onun “Rəbiül-əftal” dərsliyindəki əsərləri məzmunca “Əkinçi”də təbliğ etdiyi maarifpərvər fikirlərə səsləşir. Kitabdakı öyüd, nəsihət və təmsillərində şair gənc nəslə mənəvi saflıq, daxili təmizlik, gözəl, mənəli yaşamaq, ayıq olmaq, Vətən, xalq yolunda

AXINA QARŞI BİR ÖMÜR - SEYİD ƏZİM OLMAQ

Əvvəli 6-cı səhifədə

faydalı işlər görmək və s. belə əxlaqı fikirlər tövsiyə edirdi. O, işsizliyi, avaralığı, tüfeyli həyat keçirməyi pisləyir, müasirlərinə peşə seçməyi, sənət sahibi olmağı təbliğ edirdi”.

XIX əsrin sonlarında ana dili dərslərləri yazmaq və onların hazırlanması üçün lazım olan bədii nümunələrin meydana çıxarılması yolu ilə M.F.Axundovun, Səid Ünsizadə və S.Ə.Şirvaninin rastlaşdığı “böyük çətinliklər”in aradan qaldırılması işinə kömək məqsədi ilə dövrün qabaqcıl görüşlü şair, yazıçı və pedaqoqları fəaliyyət meydanına atıldılar. Bu ədib və ziyalılar sırasına M.F.Axundov, M.Ş. Vazeh, M.N.Didə, M.Ə.Elxanov, A.O.Çernyayevski, S.Ə.Şirvani, S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev və b. daxil idilər. Onlar Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə etmək üçün dərslər və oxu kitabları yazmaq, bu kitabların çapı məqsədi ilə mətbəə yaratmaq və s. naminə hər bir əziyyətə fədakarlıqla qatlaşırdılar. Məsələn, 1840-cı illərdə M.F.Axundov M.Ş.Vazehlə birlikdə Tiflisdə mətbəə açmağa çalışmış, lakin öz məqsədlərinə çatı bilməmişdilər. Bu işi təxminən 40 ildən sonra Səid Ünsizadə Tiflisdə nəşrinə nail olduğu “Ziya” qəzetinin mətbəəsi ilə reallaşdırı bilməmişdir.

S.Ə.Şirvani də dərslər və uşaq ədəbiyyatı yaradılması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərmiş, ancaq tərtib etdiyi “Rəbiül-ətfal” dərslərinin nəşri üçün xeyli çalışsa da məqsədinə nail ola bilməmişdir.

Ədəbiyyatşünas Xeyrulla Məmmədov yazır: “XIX əsrin 70-80-ci illərində “üsuli-cədid” maarif hərəkatı dirçələrkən S.Ə.Şirvani, H.X.Qaradaği, S.Vəlibəyov və başqalarının uşaq mütaliəsindən ötrü material yaratmaq məqsədilə klassik ədəbiyyat xəzinəsində axtarışları nəticəsiz qalmışdır. Onlar yeni məktəbi böhranlı vəziyyətdən qurtarmaq üçün yaradıcılıqlarını bu istiqamətə yönəlmiş, xalq ədəbiyyatı süjetlərini məqsəduyğun şəkildə işləmək, Şərq ədəbiyyatından iqtibas, rus və Avropa ədəbiyyatından təbdil və tərcümə etməklə bir sıra uşaq əsərlərini yaratmağa nail olmuşdular”.

S.Ə.Şirvani uşaqların oxuması üçün folklor nümunələri toplayıb çapa hazırlayıb, yaxud həm orijinal əsərlərdən, həm də başqa dillərdən tərcümə və iqtibas etdiyi əsərlərdən yararlanaraq, dərslər, oxu kitabları tərtib etmək istiqamətində uğurlu addımlar atırdı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşdığı ilkin mərhələdə tərcümələrlə yanaşı, folklorlardan alınan süjetlərə və mənzumələrə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu mənzərəni biz S.Ə.Şirvani yaradıcılığında da müşahidə edirik. Onun uşaqlar üçün qələmə aldığı bədii nümunələr, əsasən, süjetli hekayətlərdən və mənzumələrdən ibarətdir.

Seyid Əzim 1878-ci ildə Şamaxı ruhani məktəbində işləyərkən “Rəbiül-ətfal” (“Uşaqların baharı”) dərslərini tamamlamışdır. Kitabın yazılma səbəbi hissəsində şair uşaqlara bəzi tövsiyələr verir: “Bu səbəbdən, ey xoşəxlaqlı, mən çox hekayələri qələmə aldım. Çünki qabiliyyətsiz adamlar görüb mən də özümü qəsdən cahil kimi göstərdim. Əgər fəni zamanə sənə uyğun olmasa, sən özünü zamanəyə uyğunlaşdır. Görsən ki, xalq divanə olub, sən də özünü ağıllı yox, divanə kimi göstər. Bu xoş məsəldir ki, palaza bürün, elnən sürün. İstər türk olsun, istər zənci, xalq ilə həmin xasiyyətdə ol. Nadana mərifətdən danışma, onda o, səni dəli hesab edər”.

Seyid Əzim bu fikirləri mətnləri əsasında izah edir, hadisə və proseslərin əyaniliyi və konkretliyi zəminində təlqin etməyə çalışırdı. Məsələn, yuxarıda yazdığı “Görsən ki, xalq divanə olub, sən də özünü ağıllı yox, divanə kimi göstər” nəsihətini Seyid Əzim şah və vəzirdən bəhs edən hekayənin təmsalında mətnləşdirir, maraqlı süjet xətti qurmaqla hekayəni həm oxunaqlı edir, həm də uşaqlara doğru fikir aşılayırdı. Hər hekayənin sonunda isə yenə məzmunə uyğun fikirləri önə çəkirdi: “Bəli, ey gözümün nuru, eyni cinsdən olanlar bir-birinə nifrət eləməzlər. Binəvə şəxs binəvəni sevər. Necə ki, saman kəhrəbanı sevər. Alim nadandan qaçdığı kimi

nadan da alimdən qaçar. Cahildə kamillik zövqü olmadığından ağıllı adamda nə olduğunu anlamaz. Ağıllı o adamdır ki, gecə-gündüz xalqın zövqünə uyğun rəftar edər”.

Seyid Əzimin ustalıqı onda idi ki, uşaqlarla necə yanaşmaq, necə davranmaq lazım olduğunu bilirdi. O, sadəcə nəsihət etmək yolunu tutmurdu. Çünki belə şeyləri həm keçilmiş yol sayır, həm də uşaqların mənəviyyatına təsirsiz olduğunu düşünürdü. Təsədüfi deyil ki, Səid Ünsizadəyə yazdığı şeirdə Sədi Şirazinin “Gülüstən”, “Bustan” dövrünün keçdiyini vurğulayır, maarif və məktəb şəbəkəsini təkmilləşdirmək istəyini dilə gətirirdi. Onun Səid Ünsizadəyə bəslədiyi ümid və inamın qayəsində məhz, həyata keçirmək istədiyi islahatlar dayanırdı:

*...Bina təlimül-ətfalə
əlifbəyi-cədid etsin,
Götürsün müşküləti,
zahir etsin rəsmi-asani.
Vətəndə zikr olan dillərdə
təsnifatlar qılsın,
Götürsün aradan “İnsaü”
“Bustan”ü “Gülüstən”i
Oxunsun heyətü hikmət,
hesabü elmi-coğrafi,
Yetər bəsdir eşitdik
“Qisseyi-Yusuf-Züleyxani”
Təriqi-tərbiət təlimin etsin
bəzi heyvanə,
Götürsün məktəbi-ətfaldan
çübü fələqqani.
Bizimçün cəmiü tərtib
eyləsin millət təvərixin,
Yazıb əxlaq elmin, bizlərə
şərh eyləsin ani.
Müəllimlər gəlib adab
dərsi ondan öyrənsin,
Mühərrirlər ala təlimi
hər inşavü imlani.*

Xalq yaradıcılığında bəhrələnen sənətkar yaratdığı qəhrəmanları nəcib və xeyirxah əməllərinə görə folklor qəhrəmanlarına bənzətməmişdir. Ürəklərində yaxşılıqdan, xeyirxahlıqdan, insanlara kömək etməkdən başqa heç nə düşünməyən, əməlpərvər, saf uşaqlar oxucunun rəğbətini qazanır, onların qəlbinə asanlıqla yol tapırlar. Seyid Əzimin şeirlərindəki qəhrəmanlar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında təsadüf edilən müdrik insanları xatırladır. Müəllif bu əhvalatlar əsasında uşaqlara nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu bildirir. Qeyd edək ki, belə surətlər Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə XIX əsrdə, Seyid Əzim Şirvaninin əxlaqi-didaktik şeirlərində yaradılmışdır. Onun şeirlərində təsvir olunan hadisələrin mərkəzində müdrik bir insan - Ata surəti dayanır. “Dövrünün bir çox qayğılarından, fələyin gərdisindən xəbərdar olan bu dünyagörmüş insan öz gördükləri əsasında gənc nəsə nəyin pis, nəyin yaxşı, hansı sifətin gözəl, hansının isə çirkin, eybəcər olduğunu başa salır “ (Z.Əsgərli).

Seyid Əzim Ata surəti ilə uşaqlara əxlaqi saflıq, mənəvi gözəllik hisslərini təlqin edir. Bu surətlər maarifçi realizm prinsipləri əsasında yaradılmışdır. Həmin prinsipə görə artıq gənc nəsə nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu quru nəsihət, didaktika yolu ilə söyləmək düzgün deyil, yaxşını və pisi əyani şəkildə konkret hadisələrlə göstərmək lazımdır.

“Rəbiül-ətfal” dərslərində yer alan mətnlərin bir neçəsi “Oğluma xitab”, “Oğluma nəsihət” formasında yazılmışdır. Bu xitab və nəsihətlərdə dünyanı dərkən zirvə məqamına yetən, könlünü işıq və aydınlıqla süsləmiş, ruhsal duyumlu, dərin zəkaya malik bir şəxs görürük. Nəzərə alanda ki, dərslər 1878-ci ildə yazılıb, bu nəsihətlərdə 43 yaşlı Seyid Əzim artıq dünyagörmüş qocadır! Uşaqlara xitabından tutmuş, təlqin etdiklərinə qədər şair öyünüləsi idrak və mərifət qaynağıdır:

“Oğul, ey gülüstənin qönçəsi!
Ey mənim xoşsəslə bülbulüm! İki yüz yetmiş üçdə bahar fəslində sən dünyaya gəldin. İndi on beş ildir ki, sənə adab (ədəblər, bütün iş və hərəkətdə gözlənen qaydalar, tərz, üsul) təlim edirəm. Ağıla yetib başıuca oldun, daha mənə ehtiyac duymadın. İndi əql peyğəmbərini rəhbər qıl, məzhəb ədəblərini öyrən! Demirəm ki, mən gedən yol ilə get. Ancaq ağıllı tut, o gözəl dost ilə get. Sənə ata yolu əsas deyil, gör Azər övladı hansı yol ilə getdi?

Demirəm rus, ya müsəlman ol. Hər nə olsan, mərifət sahibi ol!

Demirəm ki, sünni, ya da şiə ol! Yalnız biabırçılıq oxuna hədəf olma.

Demirəm şeyx ol! Hər nə olsan, saxtakar və fırıldaqçı olma!

Dilini lənət etməkdən, başqasının müsibətinə sevinməkdən saxla.

Bilməyəndən bilən kəs daha üstün imiş. Həq buyurmuş ki, ey dünya adamları, dillərin müxtəlifliyi nemətiməndir. Kim ki bir dil öyrənsə, o, bir nemətə çatmış olar. Cəhd elə ki, o nemətə yetiş, elm

təhsil qıl, bir mövqeyə çat”.

Seyid Əzimin fərqliliyi də, böyükliyi də bundadır! Aldığı dini təhsildən uşaqların mənəviyyatını işıqlandırmaq üçün yararlanmasında, dinə doğma kimi yanaşmayıb, onun ən nəcib tərəflərini yeni yetişən nəsə ötürməsində, İslam dəyərlərini ədəbiyyat havasında təqdim etməsində!

Seyid Əzimin maarifçi şair kimi zamanında nüfuzu böyük olub. “O, təkcə Şamaxı və Bakı deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi məclislərdə böyük hörmət qazanmışdır. Şairin adı xüsusilə “Əkinçi”, “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərindən tanınırdı. Şamaxılı olan Ünsizadə qardaşlarının təşəbbüsü ilə Şamaxıda açılmış “Məclis” adlı yeni üsullu məktəbdə şəriət dərslərini Seyid Əzim tədris edirdi. Məhz bu məktəbdə Azərbaycanın digər böyük şairi Mirzə Ələkbər Sabir onun dərslərini dinləmişdir” (Vüqar Əhməd).

Dövrün ziyalıları onu yüksək dəyərləndirmiş, böyük istedad sahibi olmasını xüsusi vurğulamışlar. Mir Möhsün Nəvvab ona həcvlər yazmasına baxmayaraq, Seyid Əzimin poeziyasına yüksək qiymət vermiş, Firudin bəy Köçəri onu “Qafqaz şüarasının səramədi” adlandırmışdır. Şair Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncümənüş-şüəra” məclisinin rəhbəri Hacıağa Fəqir Ordubadi ilə məktublaşır, Bakı, Şuşa, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd və Şəki bölgələrinin şairləri ilə daimi əlaqədə olur, Bakıda fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisində tez-tez iştirak edərək burada Əbdülxalq Cənnətinin istedadına dəyər verirdi. Xeyrulla Məmmədov “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Seyid Əzimin “Əkinçi” qəzetində yazmaqla ictimai pafos qazandığını, vətəndaş mövqeyinin formalaşdığını qeyd edir: “Fəbbül-ətfal”, “Qafqaz əhlinə xitab”, “Ruhanilik təhsili”, “Əkinçi və xan”, “Köpəyə ehsan” kimi əsərləri həm mövzu dərinliyi, həm də poetik dili ilə dövrün şairlərinə nümunə olmuşdur. O dövrdə elə bir şair yox idi ki, Seyid Əzimin dəst-xətidən təsirlənməsin”.

Seyid Əzim bütün maddi və mənəvi çətinliklərə baxmayaraq, 18 ildən artıq öz məktəbində müəllimlik etmişdir. Nəhayət, bir tərəfdən mövhumatçıların və ruhanilərin müxtəlif bəhanələrlə ona qarşı hücumu keçmələri, digər tərəfdən o zaman Şamaxıda dövlət tərəfindən açılan şəhər məktəbinin təsiri nəticəsində həmin məktəbin artıq öz fəaliyyətini dayandırması onu ağır yolun sınaqları ilə üz-üzə qoymuşdur. Onsuz da həyatı heç bir mərhələdə rəvan keçməyən şairin ömür yolu 53 illik zamana sığacaq qədər təhəmmül edə bildi.

4 aprel 2025-ci il! Ölkə başçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ədəbi yaddaşın bütövlənməsinə münasibətdə növbəti qədirdanlığı nümunəsi sərgiləyərək Seyid Əzim Şirvaninin 190 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı sərəncam imzaladı və şairin yaradıcılıq özəlliklərinə belə vurğular etdi: “Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı boyu həm Şərq poeziyasının çoxəsrlik ənənələrini yüksək sənətkarlıqla davam etdirmiş, həm də mühüm ictimai-siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni maarifçilik ideyaları ilə zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Dəyərli poetik nümunələrdən ibarət parlaq lirikasında mənəvi gözəlliyi tərənnüm edən şair, eyni zamanda, realist satiralarında dövrün aktual məsələlərinə kəskin münasibət bildirmiş, didaktik əsərlərində humanist ideyaların təbliğinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Seyid Əzim Şirvani cəmiyyətin sosial-mədəni tərəqqisi uğrunda qabaqcıl ziyalıların apardığı mübarizənin daim ön sıralarında dayanmışdır. Onun xalqa xidmət naminə öz maarifçi düşüncələrini gerçəkləşdirmək arzusu ilə ana dilində açdığı yeni üsullu məktəb Azərbaycan təhsili tarixində dərin iz qoymuşdur”.

XIX əsrin böyük şəxsiyyəti! Xalqın nıcat və oyanışını tərcümeyi-halından ömür kimi təcrübənə ədəbiyyat fədaisi! Zəhniyyətlərə nur, mənəviyyatlara insanlıq toxumu səpən böyük maarifçi! “Beytin, evin, məktəb və kəlamın” dağılmayıb. Həmişə bizimləsən!

ELNARƏ AKİMOVA